

11. *Ukraina. Spilna otsinka potreb 2017 [Ukraine. Joint Assessment of Needs 2017]. Retrieved from http://unhcr.org.ua/attachments/article/1527/UKRAINE%202017%20PARTICIPATORY%20ASSESSMENT_UKR_WWW.pdf.*

12. *Stepiko M.T., Chernenko T.V. (2017). Ukrainska identychnist yak vyznachalna zasada protydii rosiiskii ahresii [Ukrainian Identity as Defining the Basis of Resistance to Russian Aggression]. Stratehichni priorityety [Strategic Priorities]. no. 3 (44). pp. 178-183.*

ДАНИ ПРО АВТОРА

Шимченко Людмила Анатоліївна, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри економіки

Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди
вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав-Хмельницький, 08400, Україна

ДАННЫЕ ОБ АВТОРЕ

Шимченко Людмила Анатольевна, кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры экономики

Переяслав-Хмельницкий ГПУ имени Григория Сковороды
ул. Сухомлинского, 30, г. Переяслав-Хмельницкий, 08400, Украина

DATA ABOUT THE AUTHOR

Shymchenko Liudmyla Anatoliivna, Ph.D in Philosophy, Assistant Professor, Assistant Professor of the Department of Economics

Hryhorii Skovoroda Pereiaslav-Khmelnytskyi State Pedagogic University, State Higher Education Institution

Sukhomlynskooho, 30, Pereiaslav-Khmelnytskyi, Kyiv Region, Ukraine, 08401

УДК 338.43.02

СПЕЦИФІКА І ЗАКОНОМІРНОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ АГРАРНИХ ВІДНОСИН В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Шульга О.А.

Аграрні трансформації в країнах Центрально-Східної Європи мають як спільні риси, так і національні особливості. Вивчення досвіду ринкових реформ в аграрному секторі цих країн має важливе значення для виявлення тенденцій та закономірностей трансформацій аграрних відносин, адже дозволить розробити виважену стратегію та тактику подальших ринкових реформ в аграрному секторі України та повніше врахувати при цьому негативні чинники, які мали місце в умовах трансформаційних процесів у сільському господарстві країн з перехідною економікою.

Предмет дослідження – закономірності та суперечності формування нової системи економічних відносин в аграрному секторі країн з перехідною економікою в результаті його ринкової трансформації. Для з'ясування і розкриття даного питання були застосовані діалектичний та системний підходи, історичний метод, методи аналізу і синтезу, узагальнення та інші. Мета статті – з'ясувати специфіку та закономірності трансформації аграрних відносин в країнах Центрально-Східної Європи, визначити суперечності проведених трансформацій.

Проведення аграрних реформ у країнах з перехідною економікою Центрально-Східної Європи можна умовно поділити на три періоди: на першому етапі – стратегічним завданням була структурна реформа аграрного сектора, в основі якої лежала приватизація землі; на другому етапі відбулася радикальна зміна напрямку внутрішньої аграрної політики в напрямку політики підтримки цін і ринків, експортних і імпорتنних обмежень; на третьому етапі відбувалася (а в деяких країнах вже відбулася) підготовка до вступу в ЄС. Ціллю аграрних реформ в країнах Центрально-Східної Європи було перетворення аграрного сектору їх національних економік на ринково орієнтований сектор економіки. Для досягнення цієї цілі були поставлені такі завдання: приватизація землі і реорганізація колишніх сільськогосподарських підприємств, структурна перебудова аграрного сектору; лібералізація ринків, проведення

приватизації у суміжних галузях агропромислового комплексу, формування ринкової інфраструктури; формування нової державної агропродовольчої політики.

Зміст та результати проведених реформ великою мірою, особливо на першому етапі, визначалися стартовими умовами, які різнилися в окремих країнах Центрально-Східної Європи. Спільними результатами аграрних трансформацій майже в усіх країнах стали: утвердження багатокладності форм власності і форм господарювання на селі; запровадження ринку землі, контрольованого державою; зменшення частки сільського господарства у виробництві валового внутрішнього продукту в національних економіках та зменшення частки зайнятих у виробництві сільськогосподарської продукції тощо.

Аналіз змісту і результатів проведених аграрних реформ в країн Центрально-Східної Європи дозволяє зробити наступні висновки щодо закономірностей трансформації аграрних відносин: у тих країнах, де відбувалася реституція, спостерігалось затягування земельної реформи та уповільнення структурної реформи; більш вигідні стартові позиції для проведення приватизації землі і структурної реформи аграрного сектора мали країни, де приватизація в інших галузях відбулася до проведення аграрної реформи, а аграрні перетворення почалися вже за умови макроекономічної стабілізації; загальною закономірністю для країн для всіх країн було більш повільне реформування державних підприємств порівняно з колективними; успіх реформування значною мірою визначався ступенем визнання необхідності і суті реформ сільським населенням; після проведення структурної реформи у аграрних секторах цих країн склалася бімодельна структура господарювання з різною часткою дрібних та крупних господарств; у результаті аграрних трансформацій у більшості країн зменшилась як частка сільського господарства у валовому внутрішньому продукті країн, так і частка зайнятих у галузі; ефективність процесів реформування значною мірою залежить від інституційних трансформацій в економіці і суспільстві; успіх аграрної реформи залежить від послідовності, комплексності та системності реформаційних заходів та загальної макроекономічної ситуації в країні тощо.

Ключові слова: аграрний сектор, приватизація, лібералізація, структурна перебудова економіки, відносини власності на землю, суперечності.

СПЕЦИФИКА И ЗАКОНОМЕРНОСТИ ТРАНСФОРМАЦИИ АГРАРНЫХ ОТНОШЕНИЙ В СТРАНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

Шульга О.А.

Аграрные трансформации в странах Центрально-Восточной Европы имеют как общие черты, так и национальные особенности. Изучение опыта рыночных реформ в аграрном секторе этих стран имеет важное значение для выявления тенденций и закономерностей трансформации аграрных отношений, ведь позволит разработать взвешенную стратегию и тактику дальнейших рыночных реформ в аграрном секторе Украины и полнее учесть при этом негативные факторы, которые имели место в условиях трансформационных процессов в сельском хозяйстве стран с переходной экономикой.

Предмет исследования – закономерности и противоречия формирования новой системы экономических отношений в аграрном секторе стран с переходной экономикой в результате его рыночной трансформации. Для выяснения и раскрытия данного вопроса были применены диалектический и системный подходы, исторический метод, методы анализа и синтеза, обобщения и др. Цель статьи – выявить специфику и закономерности трансформации аграрных отношений в странах Центрально-Восточной Европы, определить противоречия проведенных трансформаций.

Проведение аграрных реформ в странах с переходной экономикой Центральной и Восточной Европы можно условно разделить на три периода: на первом этапе – стратегической задачей была структурная реформа аграрного сектора, в основе которой лежала приватизация земли; на втором этапе произошла радикальная смена направления внутренней аграрной политики в направлении политики поддержки цен и рынков, экспортных и импортных ограничений; на третьем этапе происходила (а в некоторых странах уже состоялась) подготовка к вступлению в ЕС. Целью аграрных реформ в странах Центральной и Восточной Европы было превращение аграрного сектора их национальных экономик на рыночно ориентированный сектор экономики. Для достижения этой цели были поставлены следующие задачи: приватизация земли и реорганизация бывших сельскохозяйственных предприятий, структурная перестройка

аграрного сектора; либерализация рынков, проведения приватизации в смежных отраслях агропромышленного комплекса, формирование рыночной инфраструктуры; формирования новой государственной агропродовольственной политики.

Содержание и результаты проведенных реформ во многом, особенно на первом этапе, определялись стартовыми условиями, которые отличались в отдельных странах Центрально-Восточной Европы. Общими результатами аграрных трансформаций почти во всех странах стали: утверждение многоукладности форм собственности и форм хозяйствования на селе; введение рынка земли, контролируемого государством; уменьшение доли сельского хозяйства в производстве валового внутреннего продукта в национальных экономиках и сокращение доли занятых в производстве сельскохозяйственной продукции и тому подобное.

Анализ содержания и результатов проведенных аграрных реформ в стран Центрально-Восточной Европы позволяет сделать следующие выводы относительно закономерностей трансформации аграрных отношений: в тех странах, где происходила реституция, наблюдалось затягивание земельной реформы и замедление структурной реформы; более выгодные стартовые позиции для проведения приватизации земли и структурной реформы аграрного сектора имели страны, где приватизация в других отраслях состоялась к проведению аграрной реформы, а аграрные преобразования начались уже при макроэкономической стабилизации; общей закономерностью для всех стран было более медленное реформирование государственных предприятий по сравнению с коллективными; успех реформирования в значительной мере определялся степенью признания необходимости и сути реформ сельским населением; после проведения структурной реформы в аграрных секторах этих стран сложилась бимодельная структура хозяйства с разной долей мелких и крупных хозяйств; в результате аграрных трансформаций в большинстве стран уменьшилась как доля сельского хозяйства в валовом внутреннем продукте страны, так и доля занятых в отрасли; эффективность процессов реформирования в значительной степени зависит от институциональных трансформаций в экономике и обществе; успех аграрной реформы зависит от последовательности, комплексности и системности реформирования мероприятий и общей макроэкономической ситуации в стране и т. д.

Ключевые слова: аграрный сектор, приватизация, либерализация, структурная перестройка экономики, отношения собственности на землю, противоречия.

JEL Classification: Q100, P270, P270, P270, Q150:O130, J100.

SPECIFICITY AND TRANSPARENCY OF TRANSFORMATION OF AGRICULTURAL RELATIONS IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE

Shulga O.A.

Agrarian transformations in the countries of Central and Eastern Europe have both common features and national peculiarities. Studying the experience of market reforms in the agrarian sector of these countries is important for revealing the tendencies and patterns of transformation of agrarian relations, as it will allow to develop a well-balanced strategy and tactics of further market reforms in the agrarian sector of Ukraine and more fully take into account the negative factors that took place in the conditions of transformation processes in agriculture in countries with economies in transition.

The subject of the study is the patterns and contradictions in the formation of a new system of economic relations in the agrarian sector of transition economies as a result of its market transformation. To clarify and disclose these questions, dialectical and systematic approaches, historical method, methods of analysis and synthesis, generalizations, and others were used. The purpose of the article is to find out the specifics and regularities of the transformation of agrarian relations in the countries of Central and Eastern Europe, to determine the contradictions of the transformations carried out.

Conducting agrarian reforms in the transition economies of Central and Eastern Europe can be divided into three periods: at the first stage - the strategic task was the structural reform of the agricultural sector, which was based on the privatization of land; at the second stage there was a radical change in the direction of internal agricultural policy in the direction of policy of maintaining prices and markets, export and import restrictions; At the third stage (and in some countries it has already taken place), preparations for accession to the EU took place. The purpose of agrarian reforms in the countries of Central and Eastern Europe was to transform the agrarian sector of their national economies into a market-oriented sector of the economy. To achieve this goal, the following tasks were set: privatization of land and reorganization of former agricultural enterprises, structural adjustment of

the agrarian sector; liberalization of markets, privatization in related branches of the agro-industrial complex, formation of market infrastructure; formation of a new state agro-food policy.

The content and results of the reforms carried out to a large extent, especially at the first stage, were determined by the starting conditions that differed in certain countries of Central and Eastern Europe. The common results of agrarian transformations in almost all countries were: the establishment of multi-layered forms of ownership and forms of management in the countryside; the introduction of a land market controlled by the state; reducing the share of agriculture in the production of gross domestic product in national economies and reducing the share of employed in the production of agricultural products, etc.

The analysis of the content and results of the agrarian reforms carried out in the countries of Central and Eastern Europe allows us to draw the following conclusions regarding the patterns of transformation of agrarian relations: in countries where the restitution took place, there was a delay in the land reform and slowing down of structural reform; more favorable starting positions for privatization of land and structural reform of the agrarian sector were the country where privatization in other sectors took place before the agrarian reform, and agrarian transformations began already under the condition of macroeconomic stabilization; general regularity for these countries was a slower reform of state-owned enterprises compared to collective ones; the success of the reform was largely determined by the degree of recognition of the need and nature of the reforms of the rural population; after the structural reform in the agrarian sectors of these countries there has developed a bimodal structure of management with a different share of small and large farms; as a result of agrarian transformations in most countries, both the share of agriculture in the gross domestic product of countries and the share of employed in the industry decreased; the effectiveness of the reform processes depends to a large extent on institutional transformations in the economy and society; the success of agrarian reform depends on the consistency, complexity and systematic nature of the reform measures and the overall macroeconomic situation in the country, and so on.

Key words: *agrarian sector, privatization, liberalization, structural adjustment of the economy, relations of ownership of land, contradictions.*

Постановка проблеми. Аграрні трансформації в країнах Центрально-Східної Європи мають як спільні риси, так і національні особливості. Вивчення досвіду ринкових реформ в аграрному секторі цих країн має важливе значення для виявлення тенденцій та закономірностей їх аграрних трансформацій, що дозволить розробити виважену стратегію та тактику подальших ринкових реформ в аграрному секторі України та повніше врахувати при цьому негативні чинники, які мали місце в умовах трансформаційних процесів у сільському господарстві країн з перехідною економікою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження змісту і результатів ринкових трансформацій аграрного сектору країн з перехідною економікою зробили такі вчені, як І. Лукінов, П. Гайдуцький, В. Гусаков, М. Зубець, В. Згліньський, П. Саблук, О. Онищенко, Т. Осташко, К. Маркус, В. Месель-Веселяк, І. Ковач, Г. Черевко, В. Юрчишин та інші. Однак залишаються малодослідженими питання пов'язані із виявленням та аналізом соціально-економічних суперечностей в перехідних економіках, та їх відображенням в економічній теорії та економічній політиці.

Постановка завдання. Мета роботи – з'ясувати специфіку та закономірності трансформації аграрних відносин в країнах Центрально-Східної Європи, визначити суперечності проведених трансформацій. Для з'ясування і розкриття даних питань були застосовані діалектичний та системний підходи, історичний метод, методи аналізу і синтезу, узагальнення та інші. На основі аналізу змісту та результатів аграрних трансформацій в країнах з перехідною економікою з'ясовано специфіку, суперечності та закономірності трансформації аграрних відносин в країнах Центрально-Східної Європи.

Виклад основного матеріалу дослідження. На старті реформ для перехідних економік постсоціалістичних країн характерними були такі риси: повна або часткова втрата державою керованості макроекономічними процесами; не сформованість інституційної структури; нестабільність умов господарювання; деформованість економічної структури; дефіцит матеріальних та фінансових ресурсів, соціальні обмеження; деформованість системи цін; монополізація I та III сфер агропромислового комплексу, інфляція; одночасна наявність економічних і організаційних форм, притаманних як адміністративно-командній економічній системі, так і ринковій економічній системі тощо. У таких умовах головна функція економічної політики держави полягала у створенні умов для переходу до ринку та його становлення. Її виконання у ході проведення аграрних реформ у країнах Центрально-Східної Європи породило ряд суперечностей економічної політики держави, основна з яких полягала у тому, що, з одного боку, необхідно було забезпечити поступове зменшення втручання держави у перебіг економічних процесів, з іншого –

активізувати дії держави щодо формування умов для переходу до ринкових відносин (зокрема, сформувати відповідну законодавчу базу, забезпечити появу нових інституцій та підвищити ефективність функціонування діючих інституцій, провести роздержавлення і приватизацію в аграрному секторі економіки тощо).

Необхідність аграрних трансформацій у постсоціалістичних країнах була викликана двома обставинами: по-перше, неадекватністю існуючої структури агропромислового комплексу вимогам нової макроекономічної ситуації, високим рівнем державної підтримки аграрного сектору економіки та його низькою економічною ефективністю; по-друге, втратою продовольчих ринків всередині Ради Економічної Взаємодопомоги – замкнутого ринку соціалістичних країн. У зв'язку з цим, ціллю реформ в аграрному секторі постсоціалістичних країн було його перетворення на ринково орієнтований сектор економіки. Для досягнення цієї цілі були поставлені такі завдання: приватизація землі і реорганізація колишніх сільськогосподарських підприємств, структурна перебудова аграрного сектору; лібералізація ринків, проведення приватизації у суміжних галузях АПК, формування ринкової інфраструктури; формування нової державної агропродовольчої політики.

Аграрні перетворення в країнах Центрально-Східної Європи, незважаючи на загальні цілі та завдання, відрізняються між собою за змістом, порядком проведення та наслідками. Залежно від цілей і характеру трансформацій реалізацію аграрної реформи в цих країнах можна умовно поділити на три періоди, кожному з яких відповідають свої особливості внутрішньої аграрної та зовнішньоторговельної політики, а також структурної реформи. Виділяють такі періоди аграрних трансформацій у країнах Центрально-Східної Європи:

I етап: 1989 рік - середина 90-х років. На першому етапі проводилася земельна реформа у сільському господарстві, демонополізація і приватизація в ресурсних галузях, формування ринкових структур в агропродовольчому комплексі, відбулися лібералізація цін і торгівлі сільськогосподарською продукцією, інституційна реформа. Стратегічним завданням першого етапу трансформацій була структурна реформа аграрного сектору, в основі якої лежала приватизація землі.

II етап: середина 90-х - кінець 90-х років. Характерною ознакою реформування аграрної сфери на цьому етапі стала радикальна зміна напрямку внутрішньої аграрної політики від лібералізації торгівлі, цін і обмеженого втручання у функціонування ринків до політики підтримки цін і ринків, експортних і імпорتنих обмежень. Продовжувалася інституційна реформа, зростала ефективність виробництва, а подальші структурні зміни відбувалися у напрямку консолідації земельних ділянок.

III етап: кінець 90-х років - 2004 рік – подальший період. Стратегічним завданням третього етапу стала підготовка країн Центрально-Східної Європи до вступу в Європейський Союз. Це передбачало гармонізацію внутрішньої аграрної політики цих країн з вимогами спільної аграрної політики країн ЄС. Тому зусилля урядів спрямовувалися на поглиблення структурної реформи, підвищення ефективності аграрного сектору тощо [7, с. 36-37].

На стратегію, темпи і глибину здійснення реформ, особливо на їх першому етапі, визначальний вплив мали стартові умови різних країн. Стартові умови аграрних трансформацій в окремих країнах різнилися за: рівнем централізації системи управління аграрним сектором; необхідністю проведення реституції земельної власності; макроекономічними умовами; співвідношенням різних типів господарських структур; національними традиціями і змінами у психології за роки спільного господарювання. Так, наприклад, в Україні система управління сільським господарством була більш централізованою, що ускладнювало початковий етап реформ. А в Польщі і Словенії система управління була найменш централізованою і відповідно найбільш ринково орієнтованою.

Залежно від початкових умов трансформацій, національних традицій і політичних цілей кожна постсоціалістична країна обрала свою власну модель приватизації землі і майна, а також структурної та організаційної перебудови сільського господарства. Так, зокрема, Карен Маркус та Джон Свіннен, аналізуючи перебіг аграрних перетворень в країнах з перехідною економікою протягом перших п'яти років реформ, виділяють три моделі реформування аграрної сфери – «російську», «центральноєвропейську» та «китайську». Зазначені дослідники виявили суттєві відмінності серед країн у співвідношенні темпів зміни валових обсягів виробництва та продуктивності праці. «Російська модель», яка на їхню думку, чітко проявилась в Росії, Білорусії, Україні, Азербайджані, Казахстані, Киргизстані Молдові та Таджикистані, характеризується значним скороченням обсягів виробництва і зниженням продуктивності праці. «Центральноєвропейська модель», класичними представниками якої можуть бути Чехія, Угорщина та Словаччина, характеризується порівняно меншим спадом обсягів виробництва та значним зростанням продуктивності праці. «Китайська модель», типовими представниками якої є Китай, В'єтнам та

Албанія, відзначається значним зростанням обсягів сільськогосподарського виробництва та повільним зростанням продуктивності праці [6, с. 61].

По-іншому класифікує моделі реформування сільського господарства у країнах ЦСЄ В. Зглінський, беручи за основу глибину перетворень у відносинах власності. Він також виділяє три моделі, однак дає їм інші назви і змістовну характеристику:

- «балканська модель» полягає у реституції, загальній приватизації, що супроводжуються роздрібненням виробничих структур і їх незначною адаптацією до ринку;
- «центральноєвропейська модель» полягає у приватизації, вибірковій (в окремих країнах) реституції, що супроводжується пристосуванням колишніх виробників до роботи в нових умовах, з врегулюванням відносин власності на основі приватної власності;
- «східноєвропейська модель» полягає не у масовій приватизації та реституції, а її заміні формальним розподілом землі та майна між працівниками. Ця модель фактично не вносить суттєвих змін у діяльність постсоціалістичних підприємств, однак надає їм інше правове оформлення [2, с. 61].

Розглянемо більш детально заходи аграрної реформи в різних країнах Центрально-Східної Європи. Досить цікавим є досвід аграрної трансформації в Угорщині. На початок реформ в країні нараховувалось близько 136 державних господарств та 1250 колективних господарств. Поряд з ними діяли індивідуальні господарства, адже в Угорщині приватна власність на землю визнавалась офіційно. Крім того, існували доволі потужні регіональні підприємства кооперативного типу, які мали досить хороший менеджмент, маркетингову орієнтацію та навіть деякі навички роботи в умовах ринку.

При здійсненні земельної реформи в Угорщині перевагу було надано не масовій приватизації, а пошуку ефективних власників. Замість реституції було проведено приватизацію землі за допомогою контрибуційних сертифікатів за принципом: «земля повинна належати тим, хто на ній працює». Контрибуційні сертифікати номінальною вартістю 10 тисяч форинтів вважались цінними паперами, за які можна було викупити землю. Приватизація землі здійснювалась лише через спеціальні земельні аукціони. Надане законодавством право відчуження сертифікатів призвело до скуповування землі фізичними і юридичними особам, які мали кошти. Навіть іноземні юридичні та фізичні особи, в обхід закону через підставних осіб, змогли скупити досить значні масиви землі в західному регіоні.

Приватизація державних господарств в Угорщині також мала свої особливості. Позитивним кроком приватизації державних господарств було попереднє здійснення у них реструктуризації. Певна частина господарств були перетворені у державні холдингові компанії, інші стали своєрідними «пілотними фермами» у державній власності. Біля 20% державних господарств стали власністю зарубіжних інвесторів. Приватизація решти таких господарств здійснювалась за конкурсами, в яких, як правило, приймали участь керівники підприємств та їх працівники. У результаті конкурсного відбору було створено більш життєздатні сільськогосподарські підприємства з середньою площею до 1800 га. Переможці конкурсу заключали контракт на оренду з Агенцією державного майна строком на 10-30 років та отримували переважне право купівлі майна і землі державного господарства.

Трансформація псевдо кооперативів в Угорщині відбувалась на основі Закону про трансформацію кооперативів, який передбачав такі можливі способи поведінки для членів кооперативів: вихід з кооперативу з пакуванням належного майна і землі між всіма бажаними вийти; трансформацію кооперативів в інші види підприємств; акціонування (корпоратизацію) кооперативів; трансформацію кооперативу в інший кооператив на основі нової нормативної бази. Проте в багатьох випадках трансформація кооперативів носила формальний характер. Керівництво кооперативів часто не забезпечувало їх адаптації до роботи в умовах ринку, що створювало ситуацію із значними конфліктами інтересів. Певною специфікою трансформації кооперативів в Угорщині є право вільного ринкового обігу кооперативних часток (паїв). Державою стимулювалась концентрація цих паїв з допомогою спеціальних податкових пільг та кредитів [5, с. 62-65].

Значно повільніше та з набагато гіршими результатами проходила аграрна реформа у Болгарії. До початку реформи болгарський аграрний сектор був майже повністю кооперативним. Частка кооперативів в загальному землеволодінні становила 92%. Незважаючи на те, що приватизація землі в Болгарії призвела до утвердження там приватної власності, рівень розукрупнення земельних угідь залишався все одно досить незначним. Отримані земельні ділянки селяни могли використати або для створення власного підприємства, або для передачі в оренду чи у рентне використання в кооперативі, або в якості паю при вступі у кооператив, або здати за винагороду (фактично продати) наділ в общинний або державний фонд. Тобто, як бачимо, створення і розвиток кооперативів в Болгарії активно підтримувалося державою.

Досить складним у Болгарії є порядок ринкового обігу землі. Будь-яка ділянка спочатку має бути викуплена сусідом, пізніше – місцевим приватним господарством, далі – місцевою общиною або закуплена у державний фонд. І лише у випадку проходження цих етапів, ділянка може надійти у вільний продаж.

Під час проведення аграрної реформи в Болгарії досить довго, в прихованій формі, існували державне замовлення та директивне ціноутворення. Лише 40% продукції виробники могли продавати за вільними цінами. Існували мінімальні (захисні) ціни на основні види експортної продукції та граничні (фіксовані) ціни на найважливіші продукти внутрішнього споживання. Однак державне втручання у процеси ціноутворення швидко виснажило державний бюджет та розбалансувало аграрний ринок. Тому уряд Болгарії, зрештою, провів лібералізацію цін на сільськогосподарську продукцію [5, с. 65-67].

Проміжну позицію за комплексністю, системністю та ефективністю займає аграрна реформа в Румунії. Як відзначає Міністерство сільського господарства Румунії, період 1990-1996 років відзначався низькими темпами проведення реформ, що обумовило значні збитки сільського господарства у 1997 році. Одним із перших кроків аграрної реформи було надання більшої господарської самостійності сільськогосподарським підприємствам. Однак матеріально-технічне постачання та частково збут продукції при цьому продовжували контролюватися державою. У липні 1991 року у Румунії примусово були ліквідовані усі виробничі кооперативи, а їх землю було роздано серед колишніх власників і тодішніх членів господарств. Документом, що підтверджував право власності, були сертифікати власності. Таким способом поміж 4,7 мільйонів осіб було розподілено майже 9 мільйонів гектарів. Однак, лише 30-40% нових власників у Румунії створили власні господарства родинного типу.

Наступні кроки аграрних перетворень полягали в приватизації підприємств із одночасним збереженням великих технологічних комплексів у межах цих підприємств на основі кооперації та корпоратизації. Напевно тому багатьом новоствореним кооперативам та колишнім державним господарствам, які були трансформовані в акціонерні товариства, вдалося залишитися учасниками аграрного ринку [3; 5].

У найбільш сприятливих умовах щодо фінансового, організаційного і законодавчого забезпечення реформ опинилась колишня Німецької демократичної республіки. Насамперед це стосується вільного вибору форми підприємництва. Через це чимало колишніх великих підприємств продовжували функціонувати, однак на практиці вони не здійснювали жодної діяльності. Найбільшого поширення отримали так звані «зареєстровані товариства», які були своєрідною формою кооперативів, однак вони були лише перехідною формою на шляху подальшої трансформації.

Досвід німецької аграрної реформи показав, що майнова оцінка реформованих підприємств повинна базуватись виключно на реальній ринковій вартості і здійснюватись незалежними експертами. Майнове регулювання повинно бути жорстко регламентованим і контрольованим, аби уникнути потенційних зловживань. Адже оцінка майна за залишковою або балансовою вартістю може створити економічну деформацію, а завищена оцінка майна, навпаки, може створити ілюзію значних ресурсів, яких насправді немає в розпорядженні трансформованих підприємств. Особливістю німецької аграрної реформи є збереження у більшості випадків крупного виробництва у формі різноманітних корпоративних підприємств з використанням оренди і суборенди.

Цікавим з геополітичної точки зору є досвід аграрного реформування країн Балтії. Аграрні реформи у країнах Прибалтики полягали у відмові від колгоспно-радгоспної системи та збереження великих виробничих комплексів; проведенні повної лібералізації аграрного ринку і ціноутворення; відмові від державного патерналізму та прихованого монополізму; підтримці підприємництва у сфері агробізнесу та приватних сімейних господарств; орієнтації на європейську інтеграцію.

Досвід аграрних перетворень в Польщі теж є своєрідним. У Польщі протягом післявоєнних років сільське господарство продовжувало розвиватися переважно на основі приватної власності на землю та інші засоби виробництва. У 1989 році приватний сектор Польщі складався з 2 мільйонів селянських господарств (із середньою площею 6,3 га), які володіли 76% сільськогосподарських угідь. Частка державного сектора складала 18,6% сільськогосподарських угідь, а середній розмір державного сільськогосподарського підприємства становив 3500 га. Сільськогосподарські виробничі кооперативи використовували 3,6% сільськогосподарських угідь (середній розмір 356 гектарів). Таким чином, кооперативи у Польщі базувалися на приватній власності їх членів на землю, що відкидало потребу в їх структурній реформі і створювало для них вигідні стартові умови при переході на ринкову економіку [7, с. 38-39].

Економічні перетворення у сільському господарстві Польщі відбувалися в двох напрямках. Перший напрямок стосувався організаційно-економічних змін у структурі самого сільського господарства і принципів його функціонування, а другий – інституційних змін, що мали на меті забезпечити реалізацію нової аграрної політики. Основні організаційно-економічні зміни в середовищі аграрних виробників полягали в приватизації державних господарств та зміні засад діяльності кооперативів і кооперативних підприємств.

Державний сектор у сільському господарстві займав приблизно 20% всієї території. Оскільки загальнодержавна програма приватизації державного майна виявилась малоприматною для приватизації у сільському господарстві, у 1992 році було створено спеціальну Агенцію державної власності у сільському господарстві. Діяльність Агенції щодо приватизації державних господарств полягала у здійсненні таких кроків: прийняття у власність державних господарств і їх формальна ліквідація; реструктуризація підприємств і підготовка їх до нових форм господарювання; передача землі та майна у нові форми господарювання.

Основними способами передачі майна колишніх державних господарств у нові форми господарювання могли бути: продаж всього майна і землі або їх частини зацікавленим приватним особам; передача в оренду на визначений термін; внесення їх у формі внеску в господарське товариство; передача в тимчасове адміністрування; передача землі і засобів державним інституціям або організаціям. Однак на практиці переважали оренда землі та майна. Створення спеціальної Агенції дозволило адаптувати систему управління сільським господарством до вимог ринку. Адже галузеве міністерство було позбавлене права «власності» та «управління» підприємствами.

Значно повільнішими були перетворення в кооперативному аграрному секторі Польщі. Єдиним примусовим кроком держави щодо сільськогосподарських кооперативів була ліквідація ієрархічної драбини – центральних та регіональних об'єднань та органів управління. Слід зауважити, що зміни, які відбувалися в аграрному секторі Польщі (приватизація державних господарств, самоліквідація кооперативів) не спричинили до переходу землі і майна в селянські господарства. Лише 4% землі, що вивільнилася, перейшла у власність селянських господарств.

Для координації робіт з розвитку сільського господарства і суміжних ланок агропромислового комплексу було створено Агенцію з реструктуризації та модернізації сільського господарства. Основними завданнями цієї Агенції є фінансова підтримка: розвитку сільського господарства через інвестиції, освітні, дорадчі і консультаційні програми; сучасних методів переробки і зберігання продукції; надання послуг та інформації. Підтримка може здійснюватись у формі дотацій, преференційних кредитів, надання гарантій по кредитах або фінансування спеціальних проектів.

Слід відзначити, що Агенція з реструктуризації та модернізації сільського господарства сприяє розвитку сільських населених пунктів, особливо в частині фінансування підприємницьких ініціатив та розбудови сільської інфраструктури. Оскільки це відбувається на тлі успішної адміністративної реформи, яка розширила права і посилила відповідальність місцевих громад і органів самоуправління – соціальний розвиток села отримав значний поштовх. Позитивний вплив на діяльність сільського господарства Польщі здійснює також Агенція сільськогосподарського ринку, метою якої є стабілізація ринку через стабілізацію цін і забезпечення певного рівня доходності аграрного виробництва [5, с. 73-77].

Як бачимо, майже всі країни при проведенні земельної реформи дотримувалися концепції передачі (на платній або безкоштовній основі) землі працівникам сільськогосподарських підприємств та пенсіонерам з їх числа. У багатьох країнах цей розподіл був умовним, без персоніфікації наділів. Саме у зв'язку з цим, у переважній більшості країн результатом реституції стало те, що земля залишилася у користуванні тих, хто її обробляв (в основному за рахунок поширення оренди землі). Найраціональнішою була процедура реституції, що була застосована в Угорщині, де для повернення землі і фондів колишнім власникам використовувалися ваучери, за які особи, що мали право на повернення власності, могли придбати землю або інші фонди – без зобов'язання з боку держави повернути їм саме те, що належало їм раніше. У результаті в цій країні вдалося уникнути подрібнення земельних ділянок.

Досить гнучкою була модель реституції земель у Литві за рахунок паралельного використання трьох методів: повернення саме тієї земельної ділянки, що була націоналізована після війни; надання іншої, еквівалентної ділянки; або виплати компенсації. З огляду на значну на той час суму компенсації, що складала 150-425 доларів США за га, більшість колишніх власників віддали перевагу останньому методу, за рахунок чого вдалося уникнути подрібнення земельних ділянок.

Найбільш радикально підійшла до проблеми реституції земель Албанія, де відбувся розподіл землі серед працівників колективних і державних підприємств без урахування інтересів її колишніх власників, що отримали альтернативну компенсацію приватизаційними ваучерами або урядовими облігаціями. Однак найрадикальнішу приватизацію було проведено у Вірменії та Грузії, де всі, без винятку, землі сільськогосподарського призначення було розподілено на сімейні ділянки.

Специфічним наслідком дотримання принципів соціальної та історичної справедливості при проведенні приватизації землі і реституції у багатьох країнах стала не тільки фрагментація земельних ділянок, але й значна частка землі сільськогосподарського призначення у володінні міських жителів. У країнах Балтії, Болгарії, Чеській Республіці та Словаччині сформувався досить численний прошарок таких землевласників, що дозволило запровадити у цих країнах ринок землі.

Тобто у багатьох країнах Центрально-Східної Європи розподіл земель поєднувався з реституцією, у ході якої поверталися не права власності, а права користування. Виняток становлять лише країни Прибалтики, в яких реституція проводилася відповідно до документів, які підтверджували права власності на земельні ділянки до 1940-х років.

Взагалі у постсоціалістичних країнах було використано три основні підходи до трансформації відносин власності [4, с. 78-83]. Перший був використаний у КНР, другий – в країнах Центральної Європи і Прибалтики, а третій – на території СНД. Зосередимо свою увагу на останніх двох, оскільки саме вони перебувають у центрі нашого дослідження.

Країни Центральної Європи і Прибалтики при проведенні реформи орієнтувалися на пристосування до умов входження до ЄС. Тому для них характерним було поєднання державного регулювання системних перетворень в економіці з поетапним нарощуванням ролі саморозвитку ринкових елементів; відмова від збереження провідної ролі державної власності та поступове доведення її частки до рівня розвинутих країн; нарощування питомої ваги іноземної власності; формування прошарку дрібного і середнього бізнесу тощо.

Третій підхід, як було зазначено вище, знайшов застосування у країнах Співдружності незалежних держав. Яскравим прикладом цієї моделі перетворень є російська модель. Як відомо, приватизація в Росії здійснювалася в три етапи – ваучерний (1992-1994), грошовий (1995-1997) та реструктуризація і перерозподіл власності на користь потужніших господарських структур на основі стихійної конкурентної боротьби або шляхом використання адміністративного ресурсу (з 1998 року). Ваучерна приватизація не послугувала для основної частини росіян джерелом первісного нагромадження капіталу через невисоку ціну майнових сертифікатів. Натомість, вона надавала необмежену можливість переходу до рук інших власників ваучерів та акцій, масовий продаж яких стимулювався низьким рівнем прибутковості більшості підприємств. Водночас керівники підприємств отримали можливість поступового оволодіння контрольними пакетами акцій шляхом їх поетапного викупу у своїх працівників. Характерними рисами російської моделі були: пряме втручання державних органів у рішення питань приватизації в інтересах олігархів та наближених до них осіб; поширення власних моделей приватизації в інтересах регіональних еліт; високий рівень криміналізації приватизаційного процесу.

Тобто державні структури в частині постсоціалістичних країн своїми діями часто на практиці підтримували формування монопольних структур. Як наслідок, відбувалося формування квазіринкових економічних форм. Мало місце не розуміння того, що приватна власність сама по собі, без створення відповідного інституційного середовища, не забезпечує конкурентних умов господарювання. Відповідно до цього у цих країнах спостерігалася формалізація приватної власності. Формально власниками землі стали селяни, а реально їхніми землями володіють і отримують від цього доходи новостворені сільськогосподарські підприємства або суто бізнесові структури, так звані агрохолдинги. Тобто досвід реформ в країнах Центрально-Східної Європи свідчить, що перехід до ринку в умовах самоусунення держави від створення відповідного інституційного середовища обумовлює становлення державно-монополістичної форми ринку та поширення нелегальної приватногосподарської діяльності (кримінальної, тіньової).

Зауважимо, що при проведенні аграрної реформи у країнах Центрально-Східної Європи побутувала думка, що для досягнення цілей реформи достатньо в принципі проведення лише земельної реформи, яка повинна була забезпечити трансформацію земельних відносин шляхом запровадження приватної форми власності на землю та формування фермерських господарств. Як показав досвід реформ, така думка виявилася слушною лише для тих країн, в яких аграрний сектор був основним сектором економіки, а частка сільського населення і частка зайнятих в сільськогосподарському виробництві були високими. Серед таких країн Албанія, Румунія, Китай.

Щодо країн з індустріально-аграрною економікою, серед яких Чехія, Угорщина, Росія та інші, то в економіках цих країнах аграрний сектор не займав провідного місця, частка зайнятих в сільськогосподарському виробництві була невисокою, у структурі населення переважало міське населення, а у сільськогосподарському виробництві застосовувалися більш розвинуті технології та більш розвинутою була ринкова інфраструктура тощо. У зв'язку з цим, зростання мотивації серед селян не завжди дозволяло компенсувати ті технологічні втрати, які мали місце при переході до менш індустріальних технологій ведення сільськогосподарського виробництва у селянських (фермерських) господарствах. А оскільки в структурі населення цих країни переважало міське населення, то зростання виробництва сільськогосподарської продукції і споживання продуктів харчування у сільській місцевості не призвели до суттєвого зростання середньодушового продовольчого споживання у країні. Тобто в індустріально-аграрних країнах проведення земельної реформи не завжди супроводжувалося зростанням обсягів сільськогосподарського виробництва та рівня середньодушового продовольчого споживання.

У результаті проведення земельної реформи відбулася реорганізація колишньої системи ведення сільськогосподарського виробництва та формування нової системи господарювання. В усіх країнах сформувався сектор фермерських господарств. Однак в одних країнах фермерські господарства стали основними виробниками сільськогосподарської продукції, як наприклад в Латвії, Румунії та деяких інших, а в інших країнах – ні. Тобто, якщо в аграрних країнах проведення господарської реформи призвело до домінування в структурі їх аграрного сектору господарств населення та фермерських господарств, то в індустріально-аграрних країнах набули поширення, перш за все, сільськогосподарські підприємства ринкового типу, зокрема, виробничі кооперативи. Спільним для всіх країн було те, що у процесі реорганізації розміри більшості колишніх сільськогосподарських підприємств були зменшені. Відтак відбулося зниження товарності виробництва із одночасним збільшенням на селі чисельності безробітних [8, с. 345-346].

Поряд із трансформацією аграрних відносин, у країнах Центрально-Східної Європи набували поширення процеси розшарування сільського населення. Так, польський вчений І. Ковач виділяє чотири основні напрями становлення нових цінностей сільського населення. Це: 1) «обуржуазнювання», тобто формування групи власників і підприємців; 2) «оселянювання», тобто більшість новостворених господарств населення орієнтовані переважно на самозабезпечення; 3) пролетаризація, що охоплює ту частину сільського населення, яка в умовах аграрних трансформацій втратила роботу в аграрній сфері і поза нею; 4) виникнення неколективних власників і працівників-пайовиків, не спроможних самостійно організувати економічну діяльність [1, с. 80].

Важливими складовими аграрних реформ в постсоціалістичних країнах були демонополізація і приватизація I та III сфер агропромислового комплексу, які до реформ знаходилися в руках декількох державних монополій. При приватизації цих сфер в постсоціалістичних країнах було використано два підходи: 1) продаж підприємств на загальних умовах у відповідності із законодавством про приватизацію в цих країнах; та 2) спеціальна схема приватизації вищезгаданих об'єктів, яка забезпечувала привілеї сільськогосподарським виробникам в їх придбанні.

Щодо агропродовольчої політики, то лібералізація цін і відміна продовольчих субсидій призвели у постсоціалістичних країнах до зростання цінового диспаритету між II та I і III сферами агропромислового комплексу. Така ситуація виникла в результаті того, що ціни на ресурси для сільського господарства почали зростати швидше рівня інфляції, в той час, як зростання продовольчих цін програвало у перегонах із інфляцією через падіння платоспроможного попиту населення. Така ситуація призвела до зниження доходів сільськогосподарських товаровиробників, вимивання їх оборотних засобів та масової їх збитковості. Ситуація ускладнювалася ще й відсутністю сформованої ринкової інфраструктури, що обумовило зростання трансакційних витрат сільськогосподарських підприємств.

Не на користь сільськогосподарських виробників відбувалися зміни і у кредитній сфері. Інфляція обумовила зростання процентної ставки по кредитах та скорочення строків їх надання позичальникам. У таких умовах постсоціалістичні країни вдалися до наступних заходів: субсидування процентної ставки; забезпечення банківських позик державними гарантіями; списання або реструктуризація боргів; створення спеціалізованих кредитних інститутів для аграрного сектору економіки.

Взагалі можна виділити три етапи еволюції агропродовольчої політики постсоціалістичних країн. Перший етап пов'язаний із проведенням лібералізації цін, відмови від планування обсягів сільськогосподарського виробництва, зменшення обсягів держзамовлення (або відмови від нього),

скасування привілеїв для сільського господарства, введення квот на експорт певних продуктів, субсидування імпорту тощо. На другому етапі почали проводити політику аграрного протекціонізму. У цей час створюються національні агентства по регулюванню ринків, вводяться мінімальні гарантовані ціни, імпортні тарифи, квоти, експортні субсидії тощо. І третій етап пов'язаний із коригуванням агропродовольчої політики країн-претендентів у члени ЄС у відповідності до принципів Спільної аграрної політики країн ЄС.

Таким чином, аналіз змісту і результатів проведених реформ в аграрних секторах країн Центрально-Східної Європи дозволяє зробити наступні висновки щодо тенденцій і закономірностей трансформацій аграрних відносин:

1. Країни, де не проводилася реституція власності, опинилися у більш вигідних початкових умовах. У тих же країнах, де постало питання про повернення землі та майна колишнім власникам або їх спадкоємцям, відбулося затягування земельної реформи та уповільнення структурної реформи.

2. Більш вигідні стартові позиції для проведення приватизації землі і структурної реформи аграрного сектора мали країни, де приватизація в інших галузях відбулася до аграрної реформи, а аграрні перетворення почалися вже за умови макроекономічної стабілізації.

3. Країни із значною часткою державного сектора в сільському господарстві мали несприятливі стартові умови для реформування, оскільки загальною закономірністю у зазначених країнах було більш повільне реформування державних підприємств порівняно з колективними.

4. Успіх реформування значною мірою визначався ступенем визнання необхідності і суті реформ сільським населенням.

5. Після проведення структурної реформи у країнах Центрально-Східної Європи склалася бімодельна структура господарських одиниць з різною часткою крупних підприємств, дрібних та середніх фермерських господарств. Фермерські господарства переважають в Албанії, Словенії, Латвії, Польщі, Румунії. У Литві, Болгарії та Естонії фермерські і особисті підсобні господарства володіють понад половиною сільськогосподарських угідь. У Чехії, Словаччині, Угорщині, країнах Співдружності незалежних держав і на території колишньої Німецької Демократичної Республіки переважають крупні господарства.

6. По завершенні першого етапу перетворень частка сільського господарства у валовому внутрішньому продукті країн Центрально-Східної Європи суттєво зменшилась. Така тенденція пояснюється не тільки структурними змінами в економіці, але й суттєвим зменшенням виробництва сільськогосподарської продукції через порушення цінового паритету, падіння купівельної спроможності виробників, низькою купівельною спроможністю населення, незахищеністю внутрішніх продовольчих ринків.

На останньому ж етапі аграрних трансформацій у цих країнах зменшилась не лише частка сільського господарства у валовому внутрішньому продукті, але і частка зайнятих у галузі. Причому у країнах, де в результаті структурної реформи утворилася значна кількість фермерських господарств, зайнятість у сільському господарстві, навпаки, зросла (наприклад, у Румунії). У країнах, де було збережено крупні сільськогосподарські підприємства (Угорщині, Чеській Республіці і Словаччині) зменшення частки сільського господарства у валовому внутрішньому продукті супроводжувалося зменшенням зайнятості. Тільки у Болгарії частка сільського господарства у валовому внутрішньому продукті зросла при зменшенні частки зайнятих. Крім того, для країн з порівняно високим рівнем валового внутрішнього продукту на душу населення характерна незначна частка сільського господарства у валовому внутрішньому продукті і незначна частка у загальній зайнятості, що не перевищує 10%. Для групи країн з відносно низьким рівнем валового внутрішнього продукту на душу населення характерною є значна частка зайнятих у сільському господарстві [7, с. 50-51].

7. Сільськогосподарські підприємства більшості країн Центрально-Східної Європи зіткнулися з проблемою фінансування виробництва. Відсутність доступу до кредитів або високі відсоткові ставки кредитів стали загальною проблемою. Тому більшість країн Центрально-Східної Європи перейшли до політики аграрного протекціонізму і ввели системи преференційних кредитів і кредитних гарантій для забезпечення сільського господарства обіговими коштами.

8. Загальною закономірністю країн із перехідною економікою є низький рівень прямих іноземних інвестицій в агропродовольчий сектор, причому рівень інвестицій у сільське господарство є суттєво нижчим від рівня інвестицій в галузі, що знаходяться вище і нижче за технологічним ланцюжком.

9. Досвід країн із перехідною економікою показує, що ефективність процесів реформування значною мірою залежить від інституційних трансформацій в економіці і суспільстві. Земельна реформа не є достатньою умовою економічних перетворень на селі. Значно важливішим

елементом аграрної реформи є інституційна, яка має бути спрямована на реформи в усіх сферах агропромислового комплексу та створення сприятливого підприємницького середовища.

10. Успіх аграрної реформи залежить від послідовності, комплексності та системності реформаційних заходів та загальної макроекономічної ситуації в країні. Мова йде про те, що, по-перше, не можливо досягнути високої результативності реформованих сільськогосподарських підприємств в дестимулюючих макроекономічних умовах. Натомість підвищення стабільності проведення реформ покращує доступ до ринків капіталів, технологій, стимулює підприємницьку ініціативу. По-друге, паралельно з реформуванням аграрних структур мають проводитися реформи систем господарського і адміністративного управління. Адже відсутність нового інституційного середовища, збереження традиційних методів і принципів господарювання ведуть до функціонування сільськогосподарських підприємств в звичному для них режимі, консервують стару поведінку, оскільки ринкові стимули не працюють.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, проведення аграрних реформ у країнах з перехідною економікою Центрально-Східної Європи можна умовно поділити на три періоди: на першому етапі – стратегічним завданням була структурна реформа аграрного сектора, в основі якої лежала приватизація землі; на другому етапі відбулася радикальна зміна напрямку внутрішньої аграрної політики в напрямку політики підтримки цін і ринків, експортних і імпорتنих обмежень; на третьому етапі відбувалася (а в деяких країнах вже відбулася) підготовка до вступу в ЄС. Ціллю аграрних реформ в країнах Центрально-Східної Європи було перетворення аграрного сектору їх національних економік на ринково орієнтований сектор економіки. Для досягнення цієї цілі були поставлені такі завдання: приватизація землі і реорганізація колишніх сільськогосподарських підприємств, структурна перебудова аграрного сектору; лібералізація ринків, проведення приватизації у суміжних галузях агропромислового комплексу, формування ринкової інфраструктури; формування нової державної агропродовольчої політики.

Зміст та результати проведених реформ великою мірою, особливо на першому етапі, визначалися стартовими умовами, які різнилися в окремих країнах Центрально-Східної Європи. Спільними результатами аграрних трансформацій майже усіх країн стали: утвердження багатокладності форм власності і форм господарювання на селі; запровадження ринку землі, контрольованого державою; зменшення частки сільського господарства у виробництві валового внутрішнього продукту в їхніх національних економіках та зменшення частки зайнятих у виробництві сільськогосподарської продукції тощо. Крім того, відбулося формування нових аграрних відносин, які із позицій забезпечення економічного і соціального розвитку є більш ефективними порівняно з попередніми. Однак, хоч проведені реформи і посприяли розв'язанню наявних на той час суперечностей в системі відносин власності, форм господарювання та господарського механізму в аграрному секторі економіки, проте водночас породили, із запровадженням приватної власності на землю, ряд нових суперечностей, які наразі розв'язуються у країнах Центрально-Східної Європи шляхом встановлення контролю з боку суспільства за використанням землі та дотриманням умов її купівлі-продажу.

Аналіз змісту і результатів проведених аграрних реформ в країн Центрально-Східної Європи дозволяє зробити наступні висновки щодо закономірностей трансформації аграрних відносин: у тих країнах, де відбувалася реституція, відбулося затягування земельної реформи та уповільнення структурної реформи; більш вигідні стартові позиції для проведення приватизації землі і структурної реформи аграрного сектора мали країни, де приватизація в інших галузях відбулася до проведення аграрної реформи, а аграрні перетворення почалися вже за умови макроекономічної стабілізації; загальною закономірністю для всіх країн було більш повільне реформування державних підприємств порівняно з колективними; успіх реформування значною мірою визначався ступенем визнання необхідності і суті реформ сільським населенням; після проведення структурної реформи у аграрних секторах країн Центрально-Східної Європи склалася бімодельна структура господарювання з різною часткою дрібних та крупних господарств; у результаті аграрних трансформацій у більшості країн зменшилась як частка сільського господарства у валовому внутрішньому продукті країн, так і частка зайнятих у галузі; ефективність процесів реформування значною мірою залежить від інституційних трансформацій в економіці і суспільстві; успіх аграрної реформи залежить від послідовності, комплексності та системності реформаційних заходів та загальної макроекономічної ситуації в країні тощо. Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі будуть стосуватися розробки теоретичної концепції та моделі розв'язання суперечностей в системі аграрних відносин.

References

1. Kovach I. *Jakosc zycia na wsi w 6 wybranych krajach postsocjalistycznych / I. Kovach // Wies i Rolnictwa.* – 1997. – №3.
2. Zglinski W. *Procesy dekoltywizacji rolnictwa I ich skutki w postkomunistycznych krajach Europy Srodkowej i Wschdniej / Problematyka geopolityczna Europy Srodkowej i Wschdniej / W. Zglinski.* – Rzeszow: WE UMSK, 1999. – S. 141-142.
3. *Agrarnaya reforma v stranakh Tsentral'no-Vostochnoy Yevropy i Rossii (1990-2000) [Agrarian reform in the countries of Central-East Europe and Russia (1990-2000)].* – M.: Nauka, 2003. – 255 s.
4. Budkin V. *Peredumovy i rezultaty transformatsiyi vlasnosti u postsotsialistychnykh derzhavakh [Prerequisites and results of the transformation of property in post-socialist states] / V. Budkin // Ekonomika Ukrainy.* – 2002. – №5. – S. 76-83.
5. Hubeni YU. E. *Ahrarna reforma u Ches'kiy Respublitsi: vid «oksamytovoyi» revolyutsiyi do yevropeys'koyi intehratsiyi. Pryklad hidnyy nasliduvannya [Agrarian reform in the Czech Republic: from the «velvet» revolution to European integration. An example worthy of imitation] / YU. E. Hubeni.* – L'viv: Ukrayins'ki tekhnolohiyi, 2001. – 368 s.
6. Markus K. *Kaka prokhodila agrarnaya reforma v Kitaye? [How was the agrarian reform in China?] / Karen Markus, Dzhon Svinen // Transformatsiya.* – 1999. – №6. – S. 11-13.
7. Ostashko T.O. *Rynkova transformatsiya ahrarnoho sektora [Market transformation of the agrarian sector] / T.O. Ostashko.* – K.: Feniks, 2004. – 280 s.
8. Serova Ye.V. *Agrarnaya ekonomika [Agrarian economy] / Ye.V. Serova.* – M.: GU VSHE, 1999. – 480 s.

ДАНІ ПРО АВТОРА

Шульга Ольга Антонівна, докторант кафедри політичної економії, кандидат економічних наук, доцент,
ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», 03680, м. Київ, проспект Перемоги, 54/1,
e-mail: shulga_olga_a@ukr.net

ДАННЫЕ ОБ АВТОРЕ

Шульга Ольга Антоновна, докторант кафедры политической экономики, кандидат экономических наук, доцент,
ГБУЗ «Киевский национальный экономический университет имени Вадима Гетьмана», 03680, г. Киев, проспект Победы, 54/1,
e-mail: shulga_olga_a@ukr.net

DATA ON AUTHOR

Shulga Olga Antonovna, doctoral candidate department political economy, Associate of Proffesor, PhD in Economics,
SHEE «Kiev national economic university named after Vadym Hetman», 03680, Kyiv, Prospekt Pobedy, 54/1,
e-mail: shulga_olga_a@ukr.net